

Yatırım Projelerinin Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Sürecinde Katılımcılığın Kültürel Mirasın Korunmasında Etkilerinin İncelenmesi

Examination of the Effects of Participation in the Environmental Impact Assessment (EIA) Process of Investment Projects on the Protection of Cultural Heritage

Kaan GÜRBÜZ*

Öz: Kamu sektörü veya özel sektör tarafından hayata geçirilmesi öngörülen yatırım projelerinin biyolojik çevreye, sosyo-ekonomik çevreye, kültürel mirasa (somut/somut olmayan) olan etkilerinin detaylı bir şekilde gösterilebilmesi için Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) çalışmaları yapılmaktadır. ÇED çalışmaları, yatırım projesinden etkilenen paydaşların görüşlerinin alındığı, yani halkın katılımını da içeren interaktif bir süreçtir. Halkın katılımıyla yatırım projesinin sahibi ile yatırım projesinden etkilenen tarafların bir araya getirilmesi ve tarafların çıkarlarının/beklentilerini karşılayacak şekilde sorunlara yönelik ortak bir zeminde çözüm üretilmesi amaçlanmaktadır. Projeden etkilenmesi muhtemel somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması da halkın katılımı toplantıları kapsamında ele alınan hususlardan biridir. Bu çalışmada, örnek vaka olarak seçilen ve kamu sektörü tarafından geliştirilen bir baraj projesine ait ÇED sürecinde halkın katılımı toplantılarında somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması konusu incelenmiştir. Çalışmanın ilk kısmında konu ile ilgili olarak genel hatlarıyla tanımlamalar yapılmış, ikinci kısımda konu ile ilgili yerli ve yabancı çalışmalar incelenmiş, üçüncü kısımda örnek yatırım projesi ve projenin ÇED sürecinde halkın katılım toplantılarında kültürel mirasın korunması hakkında bilgiler verilmiş, sonrasında tartışma ve sonuç kısımları ile çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kültürel Miras, Halkın Katılımı, Çevresel Etki Değerlendirmesi.

Abstract: Investment projects proposed by public/private sector have effects on biological environment, ecosystem, socio-cultural environment and tangible/intangible cultural heritage. To show these effects exhaustively, Environmental Impact Assessment (EIA) studies are required. EIA is an interactive process, which contains the public participation and considers the views of stakeholders affected from the investment project. Public participation aims to bring together partners (project owner and the stakeholders effected from the project) to make common solutions meeting the interests/expectations of the partners. Protection of the cultural heritage (tangible/intangible) affected from project is one of the concerning issues of public participation. In this paper, the issue of protection of cultural heritage (tangible/intangible) in public participation in EIA process of a dam project built by public sector was examined. In the first part of the paper, general definitions were made about the subject. In the second part, literature review related to the subject was done. In the third part, information about the sample project and the protection of cultural heritage in the public participation meetings in the EIA process of the project was given. The paper is finalized with discussions and comments.

Keywords: Cultural Heritage, Public Participation, Environmental Impact Assessment.

Kaan GÜRBÜZ: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Denetim ve Risk Yönetimi Programı Doktora Öğrencisi, Ankara, Türkiye
Email: kaan.gurbuz@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0144-5517>

Bildirimler:
Sorumlu Yazar*

Geliş/Received: 03.09.2020
Düzeltilme/Correction: 06.10.2020
Kabul/Accepted: 25.10.2020

Giriş

Çevre sadece canlı varlıkların yaşadığı ortam olarak düşünülmemelidir, çevre kavramı canlı/cansız tüm somut varlıklar ile somut/soyut kültürel varlıkları kapsamaktadır. Dünya üzerinde gerçekleştirilmiş çeşitli yatırım projelerinin olumsuz çevresel etkilerinin ortaya çıkmasıyla çeşitli ülkelerde çevre bilinci doğmaya başlamıştır ve zamanla çevre bilinci toplumdaki birçok kesime yayılmıştır. Bunun sonucunda oluşan baskı grupları ve medya, çevre sorunlarını gündeme getirerek kamuoyunun dikkatini ekoloji, çevre ve sürdürülebilirlik kavramlarına çekmeyi başarmış ve kamuoyunda çevresel duyarlılık ve kaynakların sürdürülebilir kullanımı kavramlarının oturmasını sağlamıştır. Çevresel duyarlılık ve sürdürülebilirlik bağlamında projelerin çevreye olan etkilerini belirlemek için çevresel etki değerlendirmesi çalışmaları yapılmaktadır. ÇED çalışmaları karar vericilerin yatırım projeleri ile ilgili daha sağlıklı karar verebilmelerine yardımcı olmaktadır.

Çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) kavramı ilk olarak 1969'da ABD'de Ulusal Çevre Politikası Yasası (NEPA) ile gündeme gelmiştir (Jay, Jones, Slinn ve Wood, 2007, s. 288; Ramos, Cecilio ve de Melo, 2008, s. 639). Daha sonrasında ise ülkelerin ekonomik, bürokratik ve toplumsal koşullarına göre değişik tarihlerde ÇED kavramı ülkelerin mevzuatlarında yer edinmeye başlamıştır; örnek olarak Japonya'da 1972'de, Kanada'da 1973'te, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nda 1973'te, Avustralya'da 1974'te, Almanya'da 1975'te, Fransa'da 1976'da, Filipinler'de 1978'de, Tayland'da 1979'da, Çin'de 1979'da, İsrail'de 1981'de, Hollanda'da 1986'da, İngiltere'de 1988'de, İtalya'da 1988'de ÇED kavramı gündeme gelmiştir (Fanuscu ve Coşkun, 1995, s. 129; Ulusoy, 2019, s. 60). Ülkemizde 1983 tarihli Çevre Kanunu ile ÇED kavramı mevzuatta yer edinmeye başlamıştır (Dervişoğlu, 2010, s. 116; Saçlı, 2018, s. 138; Yaş, 2018, s. 37).

ÇED kavramı ile ilgili olarak literatürde ve mevzuatta çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır. Ülkemizde 1983 tarihli 2872 sayılı Çevre Kanunu'nda ve 2014 tarihli ÇED Yönetmeliği'nde kavram; "gerçekleştirilmesi plânlanan projelerin çevreye olabilecek olumlu ve olumsuz etkilerinin belirlenmesinde, olumsuz yöndeki etkilerin önlenmesi ya da çevreye zarar vermeyecek ölçüde en aza indirilmesi için alınacak önlemlerin, seçilen yer ile teknoloji alternatiflerinin belirlenerek değerlendirilmesinde ve projelerin uygulanmasının izlenmesi ve kontrolünde sürdürülecek çalışmalar" olarak tanımlanmıştır (Ökmen ve Demir, 2010, s. 266; Alica, 2011 s. 99; Tekayak, 2014, s. 141). Uluslararası Etki Değerlendirmesi Derneği (IAIA) ise; ÇED kavramını, 'yatırımlar ile ilgili kararları vermeden önce yapılan potansiyel etkilerin tanımlanması, tahmin edilmesi, değerlendirilmesi ve azaltılması süreci' olarak tanımlamıştır (Aktaran Sousa, Gomes ve Formigo,

2010, s. 466). Başka bir tanımda ise ÇED kavramı, ‘planlanan bir projenin, belirli bir coğrafi alandaki doğal, sosyal çevre ile insanlar üzerindeki muhtemel etkilerini sistematik bir şekilde değerlendiren bir karar verme süreci” olarak ifade edilmiştir (Lei ve Hilton, 2013, s. 481). Diğer bir tanımda ise ÇED kavramı; “yapılması düşünülen herhangi bir faaliyet için uygulama kararı verilmeden önce (planlama safhasında) mevcut kullanımlara, bu projenin uygulama safhasından itibaren ileride olabilecek olumlu ve olumsuz bütün etkilerinin, mümkün olduğu oranda bölge halkı, ilgili kurum ve kuruluşlarında katkısı ve görüşlerinin alınması ile sistemli bir şekilde araştırılması, değerlendirilmesi olumsuz etkilerin önlenmesi, azaltılması veya olumsuz etkileri denkleştirici önlemler alınması için uygulama kararını verecek olan idari mekanizmaya çevre ve doğa koruma amaçları doğrultusunda uygun kararlar almaları için ışık tutacak bir araç” olarak tanımlanmaktadır (Yücel, 2001, s. 7; Uzun, 2011, s. 4).

Ülkemizin Avrupa Birliği’ne uyum süreci müzakereleri kapsamında açılan fasıllar arasında çevre faslı da yer almaktadır. Çevre faslı kapsamındaki düzenlemelerden olan 2011/92/EC sayılı ÇED Direktifi, çevre ile ilgili kamu sektörü veya özel sektör yatırım projelerinin insan, ekoloji, çevre, maddi varlıklar ve ayrıca kültürel miras üzerindeki doğrudan/dolaylı etkilerinin, belirlenmesini ve değerlendirmesini gerektirmektedir (Turan, 2017, s. 35). 2011/92/EC sayılı ÇED Direktifi’ne göre ülkemizde düzenlenen mevzuat ile kültürel mirasın korunması hususu ÇED çalışmalarında ele alınmaktadır. Toplumda tarih bilincinin objektif bir şekilde geliştirilmesi ve geçmişe ait verilerin neden-sonuç ilişkisi içinde sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi açısından önemli yer tutan kültürel miras kavramı ile ilgili olarak çok çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS)’a göre kültürel miras, insanlar ve mekânlar arasında zaman içinde meydana gelen etkileşimden kaynaklanan çevrenin tüm özelliklerini içeren bir şemsiye kavramdır ve bu kavram geçmişten bugüne ulaşmış, insanların sahiplik bağı içinde olmaksızın sürekli değişim halinde olan değerlerinin, inançlarının, bilgilerinin ve geleneklerinin bir yansıması olarak betimlenen somut ve somut olmayan tüm varlıkları kapsamaktadır (Basmacı, 2017, s. 79). Kültür ve Turizm Bakanlığı ise kültürel mirası, geçmişten miras alınan ve değişik nedenlerden dolayı geleceğe miras bırakılmak istenen ve insanlar tarafından yapılmış her türlü eserler ile bir topluma ait değerler bütünü olarak tanımlanmıştır (Pelit, Demir ve Türkoğlu, 2018, s. 74). Başka bir tanımda ise kültürel miras; bir toplum, topluluk ya da kitlenin hali hazırda muhafaza ettiği, kendinden önceki kuşaklar tarafından oluşturulmuş somut veya somut olmayan varlık ve olguların tümü olarak tanımlanmıştır (Şeşen, 2019, s. 34). UNESCO’ya göre kültürel miras, somut ve somut olmayan kültürel miras olarak ikiye ayrılmaktadır (Gürdoğan ve Çengelci, 2019, s. 1829). Somut kültürel miras tanımı; tarihi kentler, tarihi binalar, arkeolojik sit alanları, kültürel alanlar (manzaralar) ve kültürel objeler ya da taşınabilir kültürel varlıklar gibi maddi kültürel değerlerin bütününe kapsayan bir ifadedir (Yeşilbursa, 2013, s. 407). Somut

olmayan kültürel miras ise UNESCO tarafından, toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar olarak tanımlanmış iken başka bir tanımda ise somut olmayan kültürel miras insanlığın tarih boyunca kuşaktan kuşağa nesiller boyunca aktararak canlı tuttuğu edebiyat, sanat, şölen, bilgi ve becerilerinden meydana gelen ortak bellek mirası olarak tanımlanmıştır (Oğuz, 2009, s. 8; Pelit, Demir ve Türkoğlu, 2018, s. 75; Şahin ve Özdemir, 2018, s. 565; Değirmenci ve Köşklük, 2020, s. 22). Bir kültürün geleneksel üretim metotları, yaşam tarzı, gelenekleri veya ibadet biçimleri gibi soyut unsurlar yanında mimari veya arkeolojik alanlar, el sanatları, giysiler ve yemekler gibi somut unsurlar da kültürel miras içerisinde yer almaktadır (Köşklük, 2013, s. 30).

Ülkemizde yürürlükteki mevzuat ile merkezi/yerel idarelere kültürel mirasın belirlenmesinde ve korunmasında görev verilmiştir. 1982 Anayasası'nın 62. Maddesinde yer alan "Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır." hükmü, 21.07.1983 tarih ve 2863 sayılı "Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu", 5448 sayılı "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun" ve diğer ilgili mevzuat kapsamında hem merkezi hükümet hem de yerel idareler yürütülen ilgili çalışmalarda tarihi ve kültürel değerlerin doğru saptanmasından, ideal ve uygun koruma kararları alınmasına kadar birçok faaliyetlerin uygulayıcısı ve sorumlusudur (Avcı, 2001, s. 192; Kejanlı, Akın ve Yılmaz, 2007, s. 192; Kamacı, 2014, s. 8).

Projelerin biyolojik çevreye, yerleşik halka ve kültürel (somut ve somut olmayan) mirasa olan etkilerinin değerlendirilmesinde o projeden etkilenen tüm paydaşların katılımı önemlidir. Proje paydaşlarının katılımı, proje hakkında bilginin paydaşlara anlatılması, paydaş beklentilerinin paylaşılması sayesinde projeden kaynaklı olumlu etkilerin artırılmasına ve olumsuz etkilerin minimize edilmesine yönelik olarak paydaşlar arasında ortak çözüm yollarının üretilmesi sağlanabilmektedir. Katılımcılık, yeni kamu yönetimi anlayışının getirdiği ve hiyerarşik değil, daha yatay bir yönetim şeklini, yani resmi ve kurumsallaşmış uygulamalar yerine ağlara (networks) ve devlet yerine kendi kendini örgütleyen aktörlerin iş birliğine dayanan bir yönetim metodunu ortaya koyan yönetim anlayışının temel parçalarından biridir (Ökmen ve Demir, 2010, s. 267). Kişilerin kendilerini etkileyecek her türlü konudaki karar mekanizmalarına katılma hakkının olması, demokratik yaşamın gereklerinden birisidir (Dellinger, 2012, s. 313). Bu bağlamda, 2001 yılında yürürlüğe giren ve Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (UNECE) tarafından düzenlenen "Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi (Aarhus Sözleşmesi)", şimdiki ve gelecek kuşakların sağlıklı ve iyi bir

çevrede yaşama haklarının korunmasına katkıda bulunmak amacıyla çevresel konularda bilgi ve belge edinme, çevresel konularla ilgili karar vermede halkın katılımı konularını ele alan ilk uluslararası belgedir (Dellinger, 2012, s. 322; Güneş, 2015, s. 28; Erdoğan, 2016, s. 1883).

Türkiye Aarhus Sözleşmesi'ni imzalamayan fakat paraflayan ülkelerden biri olarak yer almaktadır. Aarhus Sözleşmesi paralelinde katılım hakkı hususu ile ilgili olarak ayrıca ülkemiz mevzuatında yer alan Çevre Kanunu'nda ve ÇED Yönetmeliği'nde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Çevre Kanunu'nun 3. maddesinde 'çevre politikalarının oluşturulmasında katılım hakkının esas olduğu ve devletin kişilerin çevre hakkını kullanacakları ortamı yaratmakla yükümlü olduğu' ve 30. maddesinde ise 'herkesin 9/10/2003 tarihli ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu kapsamında çevreye ilişkin bilgilere ulaşma hakkına sahip olduğu' belirtilmiştir, ÇED Yönetmeliği'nin 4. maddesinde; 'Kapsam ve Özel Format belirlenmesinden önce, projeden etkilenen halkı proje hakkında bilgilendirmek, projeye ilişki görüş ve önerilerini almak üzere halkın katılımı toplantısı yapılması gerektiği' belirtilmiştir (Ökmen ve Demir, 2010, s. 269; Güneş, 2015, s. 30; Erdoğan, 2016, s. 1886).

Projelerin teknik, ekonomik ve çevresel olarak yapılabilir olup olmadığı fizibilite raporlarında ortaya koyulmaktadır. Türkiye'de kamu sektörü tarafından gerçekleştirilen yatırım projelerine ait fizibilite raporlarında çevresel etki değerlendirmesi bölümü yer almaktadır. Bu bölümde projenin fiziksel çevreye, sosyo-ekonomik yapıya, biyolojik çevreye, kültür mirasına olan etkileri ve bu etkilere karşı alınacak önlemler hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmada, örnek yatırım projesinin ÇED sürecindeki halkın katılımı toplantılarında projenin somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasındaki sorumluluğu ile ilgili incelemeler yapılmıştır. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra bulgular değerlendirilmiş ve bulguların yorumlanması ile çalışma nihai hale getirilmiştir.

1. Literatür Taraması

Ülkemizde ÇED süreci, bilimsel makale düzeyinde 1993 yılından günümüze kadar yatırım projelerinde ÇED uygulamaları ile çalışmalar bulunmaktadır, ÇED sürecine halkın katılımı konusu ile ilgili olarak fazla çalışma bulunmamaktadır. Güler ve Çobanoğlu (1994), Türkman (1994), Uslu (1994), Fanuscu ve Coşkun (1995), ÇED kavramı, diğer ülkelerdeki ÇED uygulamaları, ilgili mevzuat ve ÇED raporu hazırlanması hakkında genel bir çerçeve çizmiştir. Yücel (2001), Türkiye'deki ÇED kavramı ve uygulamaları ile ilgili kavramsal bir çalışma yapmıştır. Şengül (2002), ÇED uygulamaları düzenlemeleri ile ilgili durum analizleri yaparak önerilerde bulunmuştur. Say, Babuş ve Yücel (2003), Türkiye'de meri ve mülga ÇED

yönetmeliklerinin karşılaştırmalı analizini ortaya koymuştur. Serter (2006), Türkiye'deki ÇED uygulamalarının tarihsel süreci ile ilgili araştırma yapmıştır. Gümüş ve Türk (2010), Düzce-Odabaşı'nda gerçekleştirilmesi öngörülen ormancılık projesi ile ilgili ÇED uygulamasını incelemiştir. Dervişoğlu (2010), Avrupa Birliği uyum sürecinde ÇED uygulamaları üzerine incelemelerde bulunmuştur. Ökmen ve Demir (2010), Uşak'taki örnek projeler üzerinden katılımcı çevresel etki değerlendirmesi üzerine çalışmalar yapmıştır. Özgül (2010), Türkiye'de yürürlükteki çevresel etki değerlendirmesi yaklaşımının toprak kaynaklarının korunması açısından başarısı hakkında incelemeler yapmıştır. Uzun (2011), Düzce'deki hidroelektrik santral (HES) projelerinin çevresel etkilerini üzerinden ÇED uygulamalarını incelemiş ve öneriler ortaya koymuştur. Karadeniz vd. (2011), Tokat Reşadiye'deki nehir tipi hidroelektrik santral projelerinin çevresel etkilerini hazırlanan ÇED raporu kapsamında değerlendirip öneriler geliştirmiştir. Yılmaz vd. (2012), Sinop'taki bir HES projesinin inşaat sürecindeki çevresel riskleri incelemiş ve öneriler sunmuştur. Tekayak (2014), Türkiye'deki ÇED mevzuatı ve uygulamaları ile ilgili genel bir bakış açısı çizmiş ve süreçteki eksiklikleri belirterek öneriler geliştirmiştir. Fidan (2016), altın madenciliğinin çevresel etkilerini Türkiye ve diğer ülkelerden örnekler üzerinden anlatmıştır. Güner ve Turan (2017), ülkemizdeki mülga ve yürürlükteki ÇED mevzuatındaki değişiklikler ile ilgili incelemelerde bulunmuşlardır. Turan (2017), Türkiye'de uygulanan ÇED düzenlemelerinde ÇED paydaşlarının katılımı konusunu analiz etmiştir. Eskin (2018), Aksaray'da 1993-2017 yılları arasında gerçekleştirilen projelere ait ÇED uygulamaları hakkında analizler yapmıştır. Güler (2019), kronolojik sıra ile Türkiye'deki çevresel değerlendirme teknikleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Ulusoy (2019), Türkiye'deki ÇED uygulamalarında çevre-ekonomi ilişkisini incelemiş ve öneriler geliştirmiştir.

Dünya'daki çeşitli ülkelerde ÇED süreci, ÇED uygulamaları ve halkın katılımı konuları ile ilgili olarak yapılan literatür taramasında ulaşılan çalışmalar şunlardır:

Güneş (2008), Almanya'daki ÇED uygulamaları ve mevzuatını incelemiştir. Dellinger (2012); Litvanya Vilnius'ta 2002 yılında belediyenin katı atık depolama tesisi kurma projesi ile ilgili halkın katılım sürecini, Belarus'ta 2009 yılında hidroelektrik ve nükleer enerji santral projelerinde ÇED süreçlerindeki halkın katılım düzeyini, Arnavutluk'ta sanayi bölgeleri kurulum projelerinin çevresel etkileri ile ilgili halkın katılımı sürecini, Romanya'daki altın madenciliği ile ilgili ÇED politikalarını ve uygulamalarını, Kazakistan'daki elektrik iletim hat projelerinde halkın katılımı süreci ile uygulamaları, Ukrayna'daki Tuna havzasından geçen bir kanal projesi ile ilgili halkın tepkisini ve projenin karar mekanizmasına halkın katılım sürecini, incelemiştir. Lei ve Hilton (2013), ABD-California'daki bir enerji projesinin ÇED uygulamalarında halkın katılımı süreci ile ilgili incelemelerde bulunmuştur. Jami ve Walsh (2016), Kanada Ontario'daki bir rüzgâr enerjisi üretme projesinde halkın katılım süreci ve düzeyi ile ilgili çalışmalar

yapmıştır. Smith vd. (2020), Kolombiya Medellin'deki heyelan riskine karşılık uygulanacak projeden etkilenecek halkın proje karar mekanizmasına katılım sürecini incelemiştir.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında, ÇED sürecinin ve halkın bu sürece katılımı konusunun çeşitli bakış açılarıyla incelendiği görülmekle beraber, halkın katılımı konusunun somut ve somut olmayan mirasın korunması bağlamına ilgili herhangi bir çalışmanın bulunmadığı görülmektedir. Bu çalışma, ÇED sürecindeki halkın katılımı konusunu somut ve somut olmayan mirasın korunması bakımından ele alarak konuya farklı bir bakış açısı ile yaklaşmakta ve bu bakımdan özgün bir değer taşımakta, bu alandaki boşluğu doldurarak literatüre katkı sağladığı değerlendirilmektedir.

2. Vaka Çalışması

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2019 yılı tarım verilerine göre ülkemizin tarımsal arazi varlığı yaklaşık 23 milyon hektar (ha) olup Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü 2019 yılı verilerine göre ülkemizin sulanabilir arazi varlığı 8,5 milyon ha, yıllık kullanılabilir toplam su potansiyeli 112 milyar m³, kişi başına yıllık kullanılabilir su potansiyeli ise 1.347 m³tür (www.tuik.gov.tr; www.dsi.gov.tr). Bu rakamlara göre ülkemiz su stresi yaşayan ülkeler arasında yer aldığı için su kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılması adına depolama tesislerinin (baraj/gölet) yapılması önemlidir. Bu bağlamda ülkemizin su ve toprak kaynaklarından içme ve kullanma suyu temini, sulama suyu temini, enerji üretimi ve taşkın kontrolü faydalarını elde etmek amacıyla Cumhuriyetimizin kuruluşundan beri çeşitli baraj projeleri ortaya koyulmaktadır.

Bu çalışmada örnek vaka olarak, Muş Alpaslan-II Barajı ve HES Projesi'nden etkilenen alanlarda yer alan somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasına yönelik olarak ÇED ve halkın katılım süreci ele alınmıştır. Çalışmada bu projenin seçilmesinin nedenleri arasında; projenin enerji üretimi, sulama suyu temini ve taşkın kontrolü faydalarını içeren çok maksatlı bir proje olması, projenin 2020 yılı itibarıyla inşaatının tamamlanması, projenin etki alanında kalan yöre halkının yeniden yerleşime tabi olması, projenin ÇED sürecinde halkın katılımı ile ilgili olarak detaylı bilgilerin olması yer almaktadır. Bu çalışmada ele alınan projeye ait veriler projenin onaylı 2011 tarihli fizibilite raporundan, ÇED raporundan ve proje sahibi firmanın paydaş katılım eylem planı kitapçığından derlenmiştir.

Proje, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Muş ili Varto ilçesi yakınlarında Murat Nehri üzerinde yer almaktadır. Proje ile ilgili ilk etüt çalışmaları 1967 yılında başlamıştır, kapsamlı fizibilite raporu 1994 yılında hazırlanmış, fakat projedeki değişiklikler nedeniyle 2011 yılında revize tarihli fizibilite raporu hazırlanmıştır. 2011 tarihli fizibilite raporuna göre; proje ile Muş Ovası'nda 68.000 ha arazinin sulanması,

280 MW kurulu güç ile yıllık 734 milyon kWh enerjinin üretilmesi ve Muş Ovası'nın Karasu Nehri'nin yaratacağı taşkınlardan korunması amaçlanmıştır. Projenin yatırım bedeli 2011 yılı piyasa fiyatlarına göre 653.000.000 TL civarındadır. Projede enerji üretim tesislerinin işletmesi inşa eden firmaya, sulama tesislerinin ve taşkın kontrol tesislerinin inşası ve işletmesi ise kamu sektörüne aittir.

Proje yürütücüsü/sahibi (Barajı inşa eden firma) tarafından yasal mevzuata uygun olarak barajda enerji üretimine başlanacağı zamana kadar olan tüm faaliyet adımlarında proje paydaşlarının projeye dahil edilmesi için katılımçılık eylem planı hazırlanmıştır. Eylem planı ile projenin paydaşlar üzerindeki muhtemel risklerin etkilerini en aza indirgeyecek şekilde projenin belirlenen zaman planı içerisinde maliyet aşımı olmadan tamamlanması amaçlanmıştır. Eylem planı kapsamında paydaşlar belirlenmiş, paydaşların beklentileri ortaya koyulmuş, projenin paydaşlara en açık şekilde ve en sade/anlaşılabilir bir dille anlatılmasını ve paydaşların projeden beklentilerinin karşılanabileceği çözüm yollarının üretilmesini amaçlayan katılımçılığın yüksek olduğu bir toplantı takvimi belirlenmiştir. Toplantılarda müzakere edilecek hususlar ile ilgili çözüm yolları üretilmeye çalışılmış olup kültürel mirasın korunması konusu da bu kapsamda ele alınmıştır.

Projenin çevresel etkilerinin minimize edilmesinde proje paydaşlarının belirlenmesi ilk adımı oluşturmaktadır. Projeden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenen paydaşlar 4 grupta incelenmiştir:

İlk grupta sivil toplum paydaşları (yerel halk) yer almaktadır. Yerel halk, baraj projesinde arazi edinimi, baraj projesinin inşaat süreci ve baraj alanı sular altında kalana ve baraj elektrik üretmeye başlama sürecine kadar fiziksel ve sosyo-ekonomik açıdan doğrudan etkilenenler, dolaylı olarak etkilenenler ve hassas gruplar olarak üçe ayrılmaktadır. Doğrudan etkilenenler; taşınmazlarının tamamını veya bir kısmını kaybeden tapulu daimî ikamet edenler/ikamet etmeyenleri, taşınmazları ile ilgili erişimini kaybeden veya kullanım hakkını kaybeden tapusuz daimî ikamet edenleri, taşınmazlarını kaybetmeyen ancak gayrimenkulleri ve/veya meralarına ulaşım erişiminin proje inşaatı nedeniyle sınırlı olacağı kişileri; taşınmazlarını kaybetmemiş ama ortak alanların/meranın kaybından etkilenen haneleri ifade etmektedir. Projeden doğrudan etkilenen Muş merkez ilçesine ve Varto ilçesine ait 22 adet köy bulunmaktadır (Akkonak, Akpınar, Aligedik, Alagün, Aşağıalagöz, Aşağıhacıbey, Bağıcı, Değerli, Dumlusu, Kayalidere, Kayalıkale, Kumlukıy, Mescitli, Özenç, Sanlıca, Taşdibek, Tepeköy, Ulusırt, Yurttutan, Zorabat, Kayalık, Alagün). Dolaylı olarak etkilenenler ise, doğrudan etkilenen köylerde bir mülkü bulunmamasına rağmen projenin meydana getireceği sosyo-ekonomik değişimlerden etkilenen kişileri ifade etmektedir. Muş il merkezinde yaşayan ikamet sahipleri ve Muş il merkezindeki yerel esnaf bu kapsamda yer almaktadır. Hassas gruplar ise, ekilebilir arazilerinin tamamını/çoğunu kaybeden ve uygulamada ekim yapan tek kişi olmalarına karşın tazminatlarını çok sayıda tapu sahibi ile paylaşmak zorunda olanları, tapu kaydı

olmayan ve resmi olarak "arazisi" bulunmayan ancak gelirleri kaybedilen arazinin ekimine dayalı olanları, proje alanında yaşayan çocukları, kadınlar ve yaşlıları ifade etmektedir.

İkinci grupta kamu paydaşları yer almaktadır. Projenin etki alanı yüzünden iletişimde olunması gereken ulusal düzeydeki, il/bölge genelindeki ve yerel kamu kurum ve kuruluşlarını ifade etmektedir. Bunlar arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı gibi bakanlıklar ve bunların taşra teşkilatları, Muş Valiliği, Muş Belediyesi ve diğer ilçe belediyeleri yer almaktadır.

Üçüncü grupta sivil ve ticari paydaşlar yer almaktadır. Projenin etki alanında ticari ve tarımsal faaliyetleri etkilenen ticaret odalarını, sulama birliklerini, tarımsal sulama kooperatiflerini, tarımsal üretici birliklerini ifade etmektedir.

Dördüncü grupta ise medya paydaşları yer almaktadır. Bu kapsamda projeyi duyuran, proje hakkında paydaşlara ve diğer vatandaşlara bilgi aktarımı yapan ulusal ve yerel haber kanalları, radyo yayını yapan kuruluşlar yer almaktadır.

Paydaşlar belirlendikten sonra paydaşlar ile proje arasındaki ilişkinin görülmesi, paydaşların hangi oranda projeye dâhil olduğunun (proje hakkındaki bilgi düzeyini) belirlenmesi, paydaşların projeden beklentilerinin ortaya koyulması önem arz etmektedir. Paydaşların projeden beklentilerinin neler olduğu bilirse projenin planlanan süre ve bütçe içerisinde tamamlanabilmesi için proje sosyal maliyetlerinin en az olacak şekilde gerekli çalışmaların yapılması sağlanabilmektedir. Halkın katılımı toplantıları ile proje sahibi (Baraj inşaatını yapan firma) ve projeden doğrudan etkilenen paydaşlar (yerel halk, kurumlar, medya) arasında bir köprü kurulmaktadır. Halkın katılımı toplantılarında proje sahibinin ve projeden etkilenenlerin beklentileri, projeden doğrudan etkilenen yerel halkın maddi/manevi kayıplarının boyutu, bu kayıpların tazminine veya giderilmesine yönelik alınacak önlemler, projenin yerel halka katkıları, projeden etkilenmesi muhtemel kültürel mirasın tespiti, korunması ve finansmanı ile ilgili hususlar müzakere edilmektedir. Bu şekilde paydaş beklentilerinin ortak paydaya çözümlenmesi ile sosyal maliyetler minimize edilecek şekilde projenin tamamlanması sağlanabilecektir.

Projeden etkilenen somut kültürel mirasın korunması konusunda Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Bakanlık taşra teşkilatı paydaş olarak yer almaktadır. Kültürel mirasın korunması ile ilgili olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca proje etki alanında kalması muhtemel alanlardaki somut kültürel varlıklara yönelik arazi ve büro çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar kapsamında daha önceki yıllarda tescillenmiş olan kültürel varlıklar gözden geçirilmiş, arazi çalışmaları sonucunda yeni kültürel varlıklar tespit edilmiştir. Tescilli kültür varlıkları arasında Kayalidere Ören Yeri, Mescitli Kız Kalesi, Mercimekkale Höyüğü, Yağcılar Höyüğü, Konakdüzü Höyüğü, Kümbet Höyüğü, Migrakom Höyüğü, Eşmepınar Kilisesi, Kirköy Sirong

Kilisesi yer almaktadır. Tespit edilen kültür varlıkları arasında ise Tepeköyü Höyüğü, Tabanlı Höyüğü, Çukurbağ Höyüğü, Hunan Höyüğü, Misko Tepesi Höyüğü, Misti Tepesi Höyüğü, Boyuncu Höyüğü, Bozbulut Höyüğü, Körpeağaç Höyüğü, Yoncalıöz Höyüğü yer almaktadır. Projeden kaynaklı olarak somut kültürel varlıkların etkilenme durumları ile ilgili olarak yapılacak çalışmalar belirlenmiştir. Tepeköyü Höyüğü, Kayalidere Ören Yeri ve Mescitli Kız Kalesi, baraj projesinin etki alanında kalan kültürel varlıklardır. Proje etki alanında kalan bu kültür varlıkları için çeşitli tarihlerde baraj projesi bitene kadar olan süreçte barajın normal su kotu altında kalan Tepeköyü Höyüğü'nde Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde kurtarma kazıları yapılmış, kurtarma kazılarında çıkarılan tarihi eserler tescil ve teşhir için müzelere gönderilmiştir, Kayalidere Ören Yeri ve Mescitli Kız Kalesi gibi diğer kültürel varlıklarda ise restitüsyon ve konservasyon çalışmaları yapılmıştır.

Projeden etkilenen somut olmayan kültürel mirasın korunması konusunda ise Kültür ve Turizm Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve taşra teşkilatları paydaş olarak yer almaktadır. Projenin etki alanında kalan ve doğrudan etkilenen yerleşim alanlarındaki somut olmayan kültürel mirasın belirlenmesi ve devam ettirilmesine yönelik çalışmaların belirlenmesi Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yürütülmüştür. Proje etki alanında kalan 22 adet köyde ve diğer yörelerde yaşayan insanların ekonomik faaliyetleri, sosyo-kültürel yaşamları, ekonomik faaliyetlerini ve sosyo-kültürel yaşamlarını idame ettirmek için kullandıkları araç gereçler, gelenekler, görenekler ve yemekler somut olmayan kültürel miras içinde yer almaktadır. Projeden kaynaklı olarak tamamen su altında kalan dört köyde (Bağlıca, Kayalidere, Şanlıca ve Tepeköy) ile kısmen su altında kalan iki köyde (Akkonak ve Aligedik) yeniden yerleşim çalışmaları Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından yürütülmüştür. Yeniden yerleşim çalışmaları kapsamında yöre halkı geçmişteki değerlerini unutmayacak şekilde yeni bir yerleşim yerine taşınmış ve yöre halkına istimlak/kamulaştırma bedelleri ödenmiştir. Bu sayede yöre halkının geçmiş ile bağlarını koparmadan sosyo-kültürel ve ekonomik faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi, geleneklerin sürdürülebilmesi sağlanabilmektedir.

Sonuç

Çevre sadece canlı varlıkların yaşadığı ortam değildir, çevre kavramı canlı/cansız tüm somut varlıklar ile somut/soyut kültürel varlıkları kapsamaktadır. Yatırım projelerinin, çevreye olan olumsuz etkilerinin ortaya çıkmasıyla beraber ülkelerde çevresel duyarlılık ve sürdürülebilirlik kavramları ile ilgili kamuoyu oluşmuştur. Çevresel duyarlılık ve sürdürülebilirlik bağlamında kamu sektörüne veya özel sektöre ait yatırım projelerinin biyolojik çevreye, kültürel mirasa ve insana olan çevresel etkilerini belirlemek için

Türkiye dâhil birçok ülkede 1970’li yıllardan itibaren belirlenen yasal düzenlemeler çerçevesinde çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) çalışmaları yapılmaktadır.

Ülkemizde yürürlükte olan mevzuat ile yatırım projelerinin biyolojik çevre, sosyo-kültürel çevre ve kültürel (somut/somut olmayan) kültürel miras üzerine olan etkilerini göstermek için ÇED çalışmaları yapılmaktadır. ÇED çalışması, proje sahibi ile proje paydaşlarının bir araya geldiği, katılımçılık anlayışına göre proje paydaşlarının karar mekanizmasına aktif olarak katılabildiği interaktif bir süreçtir. ÇED sürecinde proje paydaşlarının katılımı bağlamında halkın katılımı toplantıları yapılmaktadır. Halkın katılımı toplantıları ile proje sahibi ile projeden etkilenen tarafların bir araya getirilerek tarafların çıkarlarının/beklentilerinin ortak bir zeminde buluşturulması amaçlanmaktadır. Halkın katılımı toplantılarında ele alınan hususlar arasında projeden etkilenecek kültürel mirasın (somut/somut olmayan) korunması ve devamlılığının sağlanarak gelecek nesillere aktarılması konuları da yer almaktadır. Bu sayede hem yatırım projelerinin planlanan zaman takviminde gerçekleştirilmesi hem de kültürel mirasın devamlılığı sağlanmış olacaktır.

Bu çalışmada, Muş ilinde yer alan ve inşaatı 2020 yılı içerisinde tamamlanan Alpaslan-II Barajı ve HES Projesi örnek vaka olarak ele alınmıştır. Proje hakkında genel bilgilerin yanı sıra proje sahibi ve projenin paydaşlarının kimler olduğu hakkında da bilgiler verilmiştir. Projenin ÇED süreci kapsamında halkın katılımının sağlanması için oluşturulan katılımçılık eylem planı ile proje sahibinin ve projeden doğrudan etkilenen paydaşların beklentilerine çözümler aranmıştır. Projenin ÇED sürecinde ayrıca proje etki alanında kalan somut/somut olmayan kültürel mirasın neler olduğu belirtilmiştir. ÇED sürecinde yer alan halkın katılımı toplantılarında ilgili paydaşlarla kültürel mirasın korunması ve devamlılığının sağlanabilmesine yönelik çözümler geliştirilmiştir. Bu sayede söz konusu projenin kültürel mirasa olan etkilerinin minimize edilmesi sağlanmıştır.

Yatırım projelerinin planlanan zaman ve maliyette bitirilmesi önem arz etmekle beraber yatırım projelerinin ekolojik çevreye, sosyo-kültürel çevreye ve kültürel mirasa olan etkilerinin de minimize edilmesi önemlidir. Bu kapsamda yatırım projeleri gerçekleştirilmeden önce ÇED çalışmalarının titizlikle yürütülmesi ve proje etki alanında kalan kültürel mirasın detaylı bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. ÇED çalışmaları kapsamında kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılmasına yönelik faaliyetlerin belirlenmesinde ve uygulanmasında yapılmasında proje paydaşlarının aktif

katılımının sağlanması önem arz etmektedir. Bu sayede kültürel mirasın korunması faaliyetlerinin yürütülmesi esnasında ortaya çıkabilecek sosyal tepkilerin önüne geçilmiş olacaktır, zaman kaybı olmadan söz konusu faaliyetlerin yürütülmesi sağlanacaktır, proje paydaşlarının projeye olan aidiyetleri artırılmış olacaktır, kültürel mirasın proje sonrasında da korunması sağlanacaktır. Yatırım projelerinin kültürel mirasa olan etkilerinin minimize edilmesine yönelik faaliyetlerde halkın katılımı aktif sağlanırsa, proje etki alanında kalan kültürel miras korunacak ve gelecek nesillere aktarılacak, proje sonrası sosyal ve kültürel yaşamın devamlılığı sağlanacak ve projen belirlenen zamanda ve maliyette tamamlanacaktır. Aksi durumda ise yani kültürel mirasa olan etkilerin minimize edilmesine yönelik faaliyetlerde halkın katılımının aktif ve yetersiz olması durumunda, proje etki alanında kalan somut ve somut olmayan kültürel mirasın gelecek nesillerde aktarılmasında geç kalınacak, kültürel miras belki de tamamen yok olacak ve parayla ölçülemeyen kültürel kayıplar ve çok büyük sosyal maliyetler oluşacak, bunun yanı sıra proje belirlenen zamanda ve maliyette tamamlanamayacaktır.

Kaynakça

- Alica, S. S. (2011). "Çevresel Etki Değerlendirmesinin Yargı Kararları Çerçevesinde İrdelenmesi". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (3), 97-130.
- Alpaslan II Barajı ve HES Projesi (Baraj, HES, Malzeme Ocakları, Kirma-Elemente-Yıkama Tesis, Beton Santrali, Relokasyon Yolu) ÇED Raporu, 2014, Ankara.
- Avcı, N. (2001). *Kültürel ve Doğal Mirasımızın Korunmasında Örgütlenme ve Koruma Sorunları*. Türkiye'de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras. TAÇ Vakfının 25. Yılı Anı Kitabı, TAÇ Vakfı Yayını, İstanbul.
- Basmacı, D. (2017). "Kültürel Mirasın Korunmasında Yerel Yönetimlerin Rolü: Beyoğlu Belediyesi Örneği". *Aurum Mühendislik Sistemleri ve Mimarlık Dergisi*, 1 (2), 77-90.
- Değirmenci, T. ve Köşklük, N. (2020). "Somut ve Somut Olmayan Değerler ve Bir Yerin Miras Niteliğine Katkısı: UNESCO Dünya Miras Alan Örnekleri". *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 20-34.
- Dellinger, M. F. (2012). "Ten Years of the Aarhus Convention: How Procedural Democracy Is Paving the Way for Substantive Change in National and International Environmental Law". *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, 23 (2), 309- 366.
- Dervişoğlu, S. (2010). "AB Müktesebatına Uyum Sürecinde Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED)". *Türk İdare Dergisi*, 467, 115-134.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü 2019 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara (<http://www.dsi.gov.tr/docs/stratejik-plan/dsi-2019-faaliyet-raporu.pdf?sfvrsn=2>).
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Enerji İstatistikleri, ([https://www.eigm.gov.tr/tr- TR/istatistik-Raporlari](https://www.eigm.gov.tr/tr-TR/istatistik-Raporlari)).
- Erdoğan, M. (2016). "Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı Açısından Aarhus Sözleşmesi ve Türkiye Üzerine Değerlendirme". *Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), 1812-1817.
- Eskin, B. (2018). "Aksaray İlinde Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Uygulamalarının Analizi". *Kesit Akademi Dergisi*, 4 (14), 115-126.
- Fanuscu, E. M. ve Coşkun, A. (1995). "Çevresel Etki Değerlendirmesi". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 45 (3-4), 127-135.
- Fidan, A. (2016). "Dünya'da ve Türkiye'de Madencilik Faaliyetleri, Altın Madenciliği'nin Çevresel Açından İncelenmesi". *Kent Akademisi*, 9 (26), 26-39.
- Güler, Ç. ve Çobanoğlu, Z. (2001). *Çevresel Etki Değerlendirmesi*. Sağlık Bakanlığı Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi

- No: 36. Ankara.
- Gümüş, S. ve Türk, Y. (2010). "Odayeri Orman İşletme Şefliği Orman Yollarının Çevresel Etki Değerlendirmesi". *Düzce Üniversitesi Ormancılık Dergisi*, 6 (1), 56-60.
- Güner, E. D. ve Turan, E. S. (2017). "Türkiye'de Çevresel Etki Değerlendirme Mevzuatının Değişimi". *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 3(1), 39-47.
- Güneş, A. M. (2008). "Almanya'da Çevresel Etki Değerlemesi Uygulaması". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 66 (1), 39-61.
- Güneş, A. M. (2015). "Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı". *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17-18 (26-27-28-29), 25-40.
- Gürdoğan, Ö. ve Çengelci, T. (2019). "Kültürel Miras ve Korunmasına İlişkin Ortaokul Öğrencilerinin Görüşleri". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27 (4), 1827-1840.
- Jami, A.A. ve Walsh, P.R. (2016). "Wind Power Deployment: The Role of Public Participation in the Decision-Making Process in Ontario Canada". *Sustainability*, 8 (713).
- Jay, S., Jones, C., Slinn, P. ve Wood, C. (2007). "Environmental Impact Assessment: Retrospect and Prospect". *Environmental Impact Assessment Review*, 27 (4), 287-300. doi: 10.1016/j.eiar.2006.12.001
- Kamacı, E. (2014). "2863 Sayılı KTVKK'nın Uluslararası Yasal Düzenlemeler Bağlamında Değerlendirilmesi". *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 31 (2), 1-23.
- Karadeniz, V., Akpınar, E. ve Başbüyük, A. (2011). "Nehir Tipi Hidroelektrik Santraller ve Çevresel Etkileri (Reşadiye Hidroelektrik Santralleri Örneği)". *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16 (26), 95-114.
- Kejanlı, T., Akın, C. T. ve Yılmaz, A. (2011). "Türkiye'de Koruma Yasalarının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir İnceleme". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (19), 179-196.
- Köşklük, N. (2013). "Mimarlık Disiplininin Halk Mimarisi ve Somut Olmayan Kültürel Miras Bağlamında Halkbilimi Disiplini ile İlişki". *Bilim ve Kültür Uluslararası Kültür Araştırmaları*, 1, 126-140.
- Lei, L. ve Hilton, B. (2013). "The Spatial Intelligent Public Participation System for the Environmental Impact Assessment Process". *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 2, 480-506.
- Oğuz, M.Ö. (2003). "Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültürel İfade Çeşitliliği". *Milli Folklor*, 21, 6-12.
- Ökmen, M. ve Demir, F. (2010). "Türkiye'de Katılımcı Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Uşak İli Örneği". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 265-276.
- Özgül, M. D. (2010). "Türkiye'de Tarım Alanı Tahribatı ve Katılımcı Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Uşak İli Örneği". *Megaron*, 5 (2), 91-101.
- Pelit, E., Demir, M. ve Türkoğlu, T. (2018). "Kültürel Mirasın Sürdürülebilirliği: Turizm Eğitimi Veren Kurum Müfredatları Üzerine Bir İnceleme". *Turizm Akademik Dergisi*, 5 (2), 73-83.
- Ramos, T. B., Cecilio, T. ve de Melo, J. J. (2018). "Environmental Impact Assessment in Higher Education and Training in Portugal". *Journal of Cleaner Production*, 16 (5), 639-645.
- Saçlı, A. (2018). "Kalkınma Politikalarında Çevresel Etki Değerlendirme Sorunsalı – Türkiye Örneği". *Memleket, Siyaset, Yönetim (MSY) Dergisi*, 13 (29), 129-146.
- Say, N., Babuş, D. ve Yücel, M. (2003). "Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Yönetmeliklerinin Karşılaştırılması". *Peyzaj Mimarlığı*, 2, 78-83.
- Serter, G. (2006). "Türkiye'de Çevresel Etki Değerlendirmesinin Tarihsel Süreçteki Gelişimi". *Planlama*, 1, 43-52.
- Smith, H., F. Coupé, S. Garcia-Ferrari, H. Rivera, W. E. Castro Mera. (2020). "Toward Negotiated Mitigation of Landslide Risks in Informal Settlements: Reflections from a Pilot Experience in Medellín, Colombia". *Ecology and Society*, 25(1):19.
- Sousa, P., Gomes, D. ve Formigo, N. (2020). "Ecosystem Services in Environmental Impact Assessment". *Energy Reports*, 6 (1), 466-471. doi.org/10.1016/j.egy.2019.09.009
- Şahin, S. ve Özdemir, Ö. (2019). "İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri İnternet Sitelerinde Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Miras Ürünlerinin Tanıtılması". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (2), 563-583.
- Şengül, M. (2002). *Türkiye'de ÇED ve Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği İçerik Çözümlemesi*. Detay Yayıncılık. Ankara.
- Şeşen, Y. (2019). "Kültürel Mirasımız ve Arşiv Belgelerimizin Afetler ve KBRN Tehlikelerine Karşı Korunması". *Afet ve Risk Dergisi*, 2(1), 32-42.
- Tekayak, D. (2014). "An Overview of Environmental Impact Assessment in Turkey: Issues and Recommendations". *Ankara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 133-151.
- Turan, V. (2017). "ÇED Sürecinin Paydaşları Açısından ÇED Yönetmeliğinin İçerik Çözümlemesi". *Uluslararası Afro-*

- Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 33-51.
- Türkiye İstatistik Kurumu Tarım İstatistikleri, (http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001).
- Türkman, A. (1994). *Çeşitli Ülkelerde ÇED Uygulamalarına Bir Bakış*. ÇED Eğitimi. Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara.
- Ulusoy, C. (2019). "Çevresel Etki Değerlendirme Sürecinde Çevre-Ekonomi İkilemi". *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 58-82.
- Uslu, O. (1994). *ÇED Kavramına Genel Bakış*. ÇED Eğitimi. Türkiye Çevre Vakfı Yayını, Ankara.
- Uzun, O. (2011). "Hidro Elektrik Santraller (Hes) ve Çevresel Etki Değerlendirmesi (Çed) Düzce Örneği". *Düzce Üniversitesi Ormancılık Dergisi*, 7 (2), 1-13.
- Yaş, H. (2018). "Türkiye'de Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulamasının Genel Bir Değerlendirmesi". *Kent Akademisi*, 11 (1), 29-43.
- Yeşilbursa, C.C. (2019). "Altıncı Sınıf Öğrencilerinin Somut Kültürel Mirasa Yönelik Görüşleri". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21 (2), 405-420.
- Yılmaz, C., Uzun, A., Zeybek, H.İ. ve Kaya, M. (2012). "Nehir Tipi Hidroelektrik Santrallerinin Coğrafi Ortam Üzerine Etkilerine Bir Örnek: Ayançık HES". *New World Sciences Academy Nature Sciences*, 7 (3), 50-67. (<http://static.dergipark.org.tr/article-download/imported/5000062096/5000058475.pdf>)
- Yücel, M. (2001). *Çevresel Etki Değerlendirmesi*. Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü. Baki Kitabevi. Adana.